

Losonczy Ágnes

Ars sociologica

A kutatásaimról, a pályáivról – az út, amit megtettem*

Megtisztelő és nagy örömmre szolgál a meghívás, hogy az Ars Sociologica sorozatában a Pázmány Egyetem szociológus hallgatóinak tartsak előadást pályautamról, témáimról, módszereimről. Az „Ars sociologica” címében is kifejezett programjával mélyen egyetértek. Szakmai utamon az „ars” szó mindkét értelme meghatározó szerepet játszott: a szó egyszerre jelent *művészetet* és *mesterséget*. Kutatásaim alapfeltétele volt, hogy megtanuljam a mesterséget, a szakmát: legyenek a kezemben azok az eszközök, amelyekkel objektíven fel lehet mérni a társadalom állapotát, hogy igazolt ismeretekre és ellenőrizhető tényekre épüljenek a következtetésem. Ugyanakkor nélkülözhetetlenül szükségem volt az invencióra, intuícóra is. Ezeket általában inkább a művészi alkotás feltételeinek gondolják, pedig nélkülük – én legalábbis így látom – még a legegyszerűbb empirikus szociológiai kutatást se lehet, nemcsak kitalálni, de véghezvinni sem. Az invenció és az intuíció nemcsak a téma vagy a kutatási terep megközelítésénél, a kérdések átgondolásánál volt nélkülözhetetlen számomra, hanem a „mélyből” felszínre hozott felismerések közlésekor is. Igyekeztem – képességeimhez mérten – érzékletes eszközökkel élni, hogy amit írok, ne csak érthető, de átélhető is legyen, hogy eljusson többekhez, túl a szűken vett szakmán.

Évekkel korábban egy beszélgetés során arra jöttem rá, hogy a szociológia olyan szakma, amelynek örök ifjúság jutott osztályrészül. Hiszen a mindig mozgásban lévő társadalomra, mindig új meg új szemmel lehet rátekintetni és új meg új feladatok várnak arra, aki feltárja, ami nem a látható, ami a felszín mögött működik. Azért is hangsúlyozom ezt éppen itt, szívemben egyszerre kis irigységgel, s persze örömteli várakozással, mert körbenézhetek azokra, akik most kezdik el azt, aminek én lassan búcsút intek. Találkozásunk olyan, mint amikor két egymással szembejövő vonat beérkezik egy állomásra, rövid időre megállnak az egymás melletti a sínpáron. Átlátni az ablakokon az egyik vonatból a másikba. Villanásnyira látjuk a szomszédos vonat ablakain, hogy az egyik fülkében egy anya éppen a gyereket eteti, látható gyöngédséggel beszél neki, a másikban férfiak vidám iszogatás közben nagy nevetésekkel szemlátomást ugratják egymást, a következőben heves gesztikulálásokkal valamin vitatkoznak. De onnan is átlátnak hozzánk. Ez a mostani találkozásunk kicsit ilyen: megálltunk az állomáson rövid időre, én itt, maguk a szomszédos sínpáron, egy kicsit átlátok magukhoz, egy kicsit átlátnak hozzám, majd továbbmegy a vonat, ellenkező irányba: én megyek kifelé a szakmából és az életből, önök jönnek befelé, a szakmába és az életbe.

Öt évtizede mívelem a szociológiát – az is engem. Az MTA 1963-ban alapított Szociológiai Kutatócsoportjának első nyolc tagja között voltam. A 20. században ez volt a harmadik kezdeményezés, hogy tudományterületünk megfogadjon Magyarországon. Ekkor történt, hogy a szocialista rendszer tudomány feletti hatalmai többé-kevésbé elfogadható – de legalábbis megtűrt – tudományággá minősítették a szociológiát. A politikai elfogadottság ugyan a későbbiekben erősen hullámzott, hiszen a szocializmus korábbi hivatalos felfogásának ideológiája, amely szerint a szociológia „burzsoá áltudománynak” számított, a későbbiekben is fel-felbukkant. Mégis, a szociológia ekkor teret kapott az Akadémiai szárnyai – és persze ellenőrzése – alatt, másik két olyan tudományterülettel együtt, a pszichológiával és a kibernetikával, amelyeket addig nem engedtek a „magas tudományok” közé. A hatvanas évek első harmadában tehát intézményesült formát kapott a szociológia: az érdeklődő nagyközönség részről erős társadalmi rokonszenv vette körül, a hatalom oldaláról pedig nem szűnő gyanakvás és kontroll.

A mi szakmai indulásunk egészen más feltételek között történt, mint ahogy ma, itt elkezdhetik pályájukat a szociológushallgatók. Mi autodidakta módon jutottunk el a tudományban addig, ameddig eljutottunk. Nem részesültünk szociológiai képzésben, ehelyett igen bőséges élet- és társadalmi tapasztalatokat gyűjtöttünk be az évek során. A társadalom néha meglehetősen durván „gondoskodott” arról, hogy megismerjük működésének mélységeit és hatását. Az 1963-as első

* A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. március 23-án tartott előadás bővített, szerkesztett változata.

kutatócsoportba mindenki más szellemi poggyásszal érkezett. Hankiss Elemér, aki ebben a sorozatban előttem előadott, kiváló irodalmár, Shakespeare-kutató volt, szellemes gondolkodó, világot átlátó műveltséggel. Varga Károly, aki itt volt tanszékvezető, az Eötvös Kollégiumban végzett, német szakos volt, verzátus a világirodalomban. Nekünk nem voltak jó vagy rossz professzoraink, akikről az ember tanulhatott, vagy akikkel saját autonómiája megőrzése érdekében szembefordulhatott. Fel kellett fedeznünk az akkoriban használatos legjobb módszereket, azt is, hogy honnan, miből, kiktől lehet azokat megtanulni. Meg kellett ismernünk a legfontosabb elméleteket, a legjobb kutatásokat, megtalálni a legfontosabb könyveket. Utóbbiakat beszerezni se volt egyszerű: a nehezebben hozzáférhető irodalmat külföldi barátainktól kértük (vagy megérkeztek, vagy nem). A legelemibb, ma korszerű technikai eszközök még nem is léteztek, korántsem válhattak mindennapi eszközeinkké. Azt is meg kellett tanulni, hogy miként kell megszerkeszteni egy jó kérdőívet, hogyan kell „mintát venni” – bár ezt a statisztikus eredetű szociológusok tudták. Mennyivel könnyebb az internet korában! Mi még kézzel vagy lyukkártyával dolgoztunk, készítettük a táblázatokat, most mindenkinek a gépében lakhat egy SPSS-program. A legfontosabb irodalmat manapság két kattintással elő lehet hívni az internetről. Ilyen lehetőségek még a fantáziánkban se tűntek fel.

Gyakran kérdezik tőlem, hogy miként kerültem a zeneszociológiától az életmódkutatáshoz, az életmódkutatástól a népegészség állapotának vizsgálatához, majd az egészség ügyének kérdéseire, onnan a gyerekvárás-szülés témájához, majd legutóbbi kutatásomban a társadalmi traumatizációk feltárásához. Legutóbbi könyvem pedig az időről szól, ez azonban már nem terepkutatáson alapul.

Nos, elmondom, hogy mit jelent számomra a kutatás, miért és hogyan változtak a témáim és kutatási módszereim, mi, hogyan vitt témáról-témára. Olykor úgy emlegetnek, hogy a magyar szociológia alapító atyja vagyok – vagy anyja? –, de ez túl sok és egy kicsit kevés. Kutató vagyok, ami számomra azt jelenti, hogy nem vagyok se pap, se tanító, se próféta, se ideológus, se politikus. Több a kérdésem, mint a válaszom. Voltam és vagyok kíváncsi kutatója a társadalomnak, aki szenvedélyesen keresi a társadalmi mozgások rejtélyeit. És az is szeretnék maradni mindaddig, amíg működik valamennyire az elmém. Egy kutató nem tudja, mire fog bukkanni, kérdései vannak, s eleve tudott válaszai nincsenek. A legfontosabb, hogy jó kérdéseket tegyünk fel, és ez akkor is fontos, ha nem mi fogunk válaszolni rájuk. Ha egy kérdés valóban fontos, valaki valamikor majd megadja a megfelelő választ. Engem az vezetett egyik témától a következőhöz, hogy a feltett kérdéseimre kapott válaszok újabb és újabb megválaszolatlan kérdésekre nyitottak ajtót.

Kutatásaim során több csapdát igyekeztem tudatosan elkerülni. Az első, hogy az ember ne a hatalom mentén gondolkozzon se pro, se kontra. Ne az legyen a központi tengely, amelyre az adott kutatás épül. A végeredmény se apológia ne legyen, se ellenapológia. További csapdát jelentenek a szellemi divatok, uralkodó közhelyek, amelyektől mindig igyekeztem óvakodni. Természetesen ezeket is meg kell érteni, de nem kell hozzájuk igazodni. Valamennyi inspiráció fontos, amely a szellemi életből, az értelmiség köreiből érkezik, de a zárt rendszerű gondolkodás visszafoghatja a kutatói kíváncsiságot. Egy kutató legyen mindig nyitott és ne higgye, hogy a zsebében a bölcsek köve (soha nem éreztem, hogy a zsebemben lett volna, de az is lehet, hogy régen kiesett onnan). Számomra mindig a világ megismerése volt a cél, nem pedig az, hogy a világ által a saját nézeteimet igazoljam. Az autonóm gondolkodás persze nem szabad, hogy azt jelentse, hogy az ember elzárkózik a világban lévő szellemi áramlatoktól, mert a provincializmus ketreccé válhat, az elzárkózás fojtó lehet. A világ megismerésének igénye a különféle szociológiai világokra is vonatkozik: csak gazdagodunk azáltal, ha megnézzük, hogy másutt, mások a világról miként gondolkoznak. De fontos képesség a szűrés, átgondolni mértékkel, hogy mi adaptálható, mi nem. Mert elsősorban a saját közegünket kell ismernünk. Görög gondolat, hogy az ember nem emelheti fel a kosarat, amelyben benne ül, időnként azonban ki lehet szállni, körbejárhatunk, megnézhetjük, hol is vagyunk, miben vagyunk benne – ezt amolyan elemi szociológusi kötelességnek tartom.

Én sohasem kívülről és felülről, mások szemüvegén át akartam megismerni és megérteni a társadalmunkat, hanem a magam eszközeivel, lennről és belülről. A „fix pontot”, amit kerestem, hogy megvessem a lábam, a mindennapi életküzdelmek kutatásában találtam meg. Személyes történetemhez az is hozzátartozik, hogy a szociológiához a szenvedélyes kíváncsiság mellett az átélt történelem vezetett: hogy részese voltam a 20. századnak. És ebben a században megdöbbenően sokszor bukkantak fel olyan ideológiák, fanatikus eszmék, amelyek történelmi bűnökhöz,

tömeggyilkosságokhoz, mézárásokhoz vezettek, amelyek emberek, etnikumok, különböző osztálybeliek, eltérő hitvallásúak megsemmisítésében kulmináltak. Nem beszélve a szabad gondolatok ellehetetlenítéséről. A koherens rendszerré szerveződött téveszmék kidolgozásában sokszor vettek részt „tettestársként” a szellem bajnokai, intellektusukért csodált kiváló gondolkodók, s mellettük persze a derék, jó erkölcsöt valló szellemi gyalogmunkások. Ez sarkallt arra, hogy ne csak a társadalom működési mechanizmusát értem meg, hanem a félreértések, félreismerések, félrevezetések és félrevezetettségek okait is. Hogy mi vezetett kor- és kórtársaim tévedéseire. Hogy én magam miben és miért tévedtem.

Zenezociológia

Zenezociológiával kezdtem a szociológusi kutatásaimat. Fontos ez a kezdet, mert sok minden megjelent benne, ami végigkísért kutatói-, sőt, életutamon. Hogy mi vitt engem a zenezociológiához? Szociológusi munkáim előtt a zene volt számomra a legfontosabb gyönyörűség, állandó táptalaj, gyerekkori hozadék, személyes világboldogításom igazi terepe. Debreceni vagyok, a debreceni zenedébe jártam, lelkes zenehívő voltam, az életemet meghatározta akkor az a cél, amit Kodály úgy hirdetett meg, hogy „legyen a zene mindenkié!” Ezt akartam én is megvalósítani. Hogy számoljuk fel a zenei analfabetizmust, tegyük zenei anyanyelvűvé a népdalt, s váljon mindenki számára hozzáférhetővé európai kultúránk egyik legjelentősebb kincstára, az évszázadok alatt létrehozott zenei műalkotások felfoghatatlanul gazdag repertoárja.

Ez a zenei elhivatottság összetalálkozott nemzedékem egy részének háború utáni társadalmi reményeivel. Beillett a megváltó eszmék közé. Természetesen eltérő elgondolások erősítették vagy keresztették egymás a különböző „világmegváltó” szándékokban, s nem minden 17-18 éves osztozott az optimizmusunkban. Mi már értő fejjel és kritikusan éltük át a háború előtti, elmúlt világot – hála jó tanárainknak és a jó könyveknek –, de átéltük a rettenetet, a háborús veszteségeket, és azt is, hogy a béke milyen megkönnyebbülést, milyen nagyszerű lehetőségeket ígért. Nehéz lehet ezt ma megérteni, ismerve a bekövetkezett történelmet. De tudjuk – részint erről szól *Sorsba fordult történelem* című könyvem –, hogy milyen sokféleképpen történt meg a történelem. És az vitathatatlan, hogy a bekövetkezett béke mindenkinek megkönnyebbülést okozott: vége volt a pusztításnak, megszűntek a bombázások, megszabadultunk attól, hogy otthonunk hadszíntér legyen, a harcoktól, az öldökléstől. Elmúlt a mindennapi életveszély. Reménykedhettek, hogy aki életben maradt, előbb utóbb hazatér majd a hadifogoly-táborból, deportálásból, száműzetésből. Hogy újra lehet élni és újra megszervezhetjük az életet. Meg kellett küzdeni a gyásszal és a romokkal, de egy megtisztult új társadalom képe erősítette fel a béke hozta reményeket. Akkoriban tele volt az ember hittel és bizalommal, hogy más lesz a világ, hogy igazságosabb rendszer fog kiépülni, az igazságosabb rendszerrel egyenlőbb társadalmi viszonyok alakulhatnak ki, megszűnnek a rendi kiváltságok és a megrögződött társadalmi igazságtalanságok.

Életem több mint nyolcvan éve alatt szerencsém volt több társadalmi tavaszt is átélni – s e különféle tavaszok télbe fordulását. Ilyen tavasz volt 1945, 1956 és 1989. Az első nagy fordulatkor én ahhoz az ifjúsághoz tartoztam, amelyet a „Fényes szellők” nemzedékének mondtak. A címke a Nékosz – a Népi Kollégiumok Szövetsége – indulójából származott, mert valamennyien fújtuk, akik hittünk benne (a dallamot egy csángó dal szolgáltatta): „Sej, szellők, fényes szellők, fújjátok, fújjátok, holnapra megforgatjuk az egész világot”. Ez volt az én generációm dala, egykori összetartozásunk szimbóluma. Nos, a világ valóban megfordult, csak éppen nem arra, amerre mi gondoltuk, és nem arra, amerre szerettük volna. Az egykor összetartozókat is elég sokfelé tépte szét a bekövetkező társadalmi valóság. Ez volt az egyik megrendítő tapasztalat, amely sok évvel később a szociológiához sodort. De addig is éveket fordítottam arra az elhivatottságra, amely a zenéhez fűzött. Most rendeztem hajdani zenei előadásaimat és egy gyönyörű gyűjteményre bukkantam, amelyben összeszedtem, mit mondanak a zene fontosságáról a legnagyobb alkotók és gondolkodók. Shakespeare egyik szövegét a *Velencei kalmár*ból sokat idéztem, máig fejből tudom; Vas István fordításában így hangzik: „Az ember, aki legbelül zenétlen / És nem hat rá édes hangok egyezése,/ Az kész az árulásra, taktikára,/ S szelleme tompa, mint az éjszaka,/ érzelme komor, mint Erebus:/ Meg ne bízz benne! /Hallgass a zenére!”.

Végül se a társadalom átalakulása, se a zene közkinccsé tétele nem úgy következett be, ahogy terveztük és reméltük. Ennek egyik oka az volt, hogy a jót is rosszul akartuk. Hadd soroljak fel néhányat

a tapasztalatokból. Az elv és az eszme az volt, hogy a legfőbb értékekből részesíteni kell azokat, akik elnyomottságuk, szegénységük, iskolázatlanságuk, anyagi-társadalmi helyzetük miatt nem juthatnak hozzá a legfontosabb zenei értékekhez. Elhatároztuk, hogy közel visszük a munkásokat a zenéhez. Munkaversenyben győztes brigádokat vittünk a Zeneakadémiára és az Operaházba, koncerteket szerveztünk az üzemekben, munkásszállásokon. Az aktív zenélést is minden eszközzel segítettük, hogy Kodály programjának megfelelően valóban zenei anyanyelvvé váljon a népdal. Támogattuk a mind kiterjedtebbé váló kórusmozgalmat. A Kodály-módszer az általános iskolai oktatás részévé vált. Egyre inkább elterjedt a zenei írástudatlanság letörésének zálogaként elképzelt szolmizálás. Számos frontot nyitottunk a nemes cél érdekében. Az eredmény azonban nemcsak elszomorító volt, hanem megdöbentő is.

Az iskolai népdaltanítás nem vezetett eredményre: a népdal nem közkinccsé, hanem tananyagá vált. Ifjúkoromból több népdalt hoztam magammal, mint amit az iskolában megtanultak a gyerekek. A szolmizálás nem vált általánossá, főként pedig nem szüntette meg a zenei analfabetizmust. A klasszikus zene és a munkásosztály találkozási pontja pedig totális kudarcba fulladt. Emlékszem, amikor egy brigádot elvittünk – jutalomként – a Zeneakadémiára, hogy meghallgassák Beethoven szimfóniáit. Én teljes gyönyörrel ültem a koncerten, s körbenéztem, hogy örömmel visszfényez-e ott van-e az arcokon? Nos, nemcsak hogy nem volt nyoma semmiféle öröme, de sugárzott róluk az értetlenség. Ott ültek a munkások, szenvedtek, és azt várták, hogy mikor lesz vége. Ekkor szembesültem romantikus elképzelésem naivitásával, hogy ami számomra a legnagyobb kincs, a magasrendű zene élvezete, az másoknak nem biztosan jelenti ugyanazt a felemelő élményt. Hasonló tapasztalatokkal szolgáltak a munkásszállásokon rendezett koncertek. Elvittük a legjobb fiatal zenészeket, s a melósok heverték az ágyakon, néztek csodálkozva. Nem értették, hogy ugyan mit akarunk velük meg ezzel a zenével. Fáradtak voltak, egy dologra vágytak, hogy hagyják őket békén.

Rá kellett jönnöm, hogy lehet ugyan a legfőbb jó Beethoven, vagy Bach, ha kényszerrel tukmálják, teherré válik. Ha erőltetjük a magas művészet élvezetét – és mi nemcsak azt vártuk, hogy végighallgassák a darabokat, de azt is, hogy boldogok legyenek tőle –, akkor nem a zene szeretetét váltjuk ki belőlük, hanem frusztrációt. Ha más értékrendszerben, más ízlésvilágban élő emberekkel mindenfajta előzetes felkészítés nélkül hallgattatjuk ezeket a műveket, akkor többet veszítünk, mintha nem csinálunk semmit. Mert megszokott és szeretett zenei világukból nem kiemelkedni fognak, hanem még jobban belesüllyednek a reménytelen távolságba. Megértettem, hogy nem erőltethetjük ízlésünket és elvárásainkat azokra, akik teljesen más közegben, más kultúrában élnek. Ezért is kezdtem kutatni. Meg akartam érteni, hogy mi történt a társadalomban, mi torzította el és mi nem engedte megvalósítani a terveinket, mi törte meg a szép szándékainkat. Mivel a zenei közkinccs megosztásáért éltem és dolgoztam évekig a kulturális minisztériumban, és rengeteg ötletet, illetve energiát öltünk a terv megvalósításába – ráadásul intézményi háttér és pénz is a rendelkezésünkre állt –, először azt kellett megértenem, hogy milyen akadályba ütköztek a terveink. Hogy a feltételezésünk volt-e eleve rossz, vagy a módszer volt hibás, amit alkalmaztunk. Vajon valóban helyes úton akartuk bevonni azokat, akik kívül rekedtek a magas művészet világán?

Szociológiával kezdtem tehát foglalkozni, és elhatároztam, hogy soha többet nem veszek részt felülről diktáló népboldogításban, amely nem veszi figyelembe, hogy a „nép” maga miként szeretne boldogulni. Rengeteg szakirodalmat olvastam külföldi és belföldi elődeimtől – Adornót, Silbermant, Max Weber, Francazt, Parezt, Gyulai Elemért –, kialakítottam a módszereimet, és már ekkor elegyítettem a megtanult empirikus szociológiát a magam által kitalált, intuitív megoldásokkal. A Filharmónia által megkezdett kutatást folytattuk az akadémiai kutatócsoport keretein belül. Kérdőíveztünk. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az emberek milyen zenét hallgatnak a mindennapjaikban, mit szeretnek, mit fognak fel, mit utasítanak el. Hogy a különböző emberek számára a különböző zenék mit jelentenek. Érdekes volt kulturális összefüggésében is megnézni, hogy általában mi a viszonyuk a művészettel, olvasnak vagy nem olvasnak, ismerik-e a színházat, a filmeket, aktívak-e valamelyik művészeti ágban. Ebből aztán szép struktúraanalízist csináltunk egy nagyszerű matematikussal, Lipták Tamással. A pesti és a vidéki koncertközönség körében is kérdeztünk, üzemekben és falvakban jártunk – pontosabban: jártam, hiszen nekem kellett kérdeznem; hol volt akkor még hivatásos kérdező gárda!

Az egyik falusi kutatás Heves megyében indult, három, ipari és mezőgazdasági összetétel szempontjából különböző faluban. Igen illusztris társaság gyűlt össze, Hegedűs András, az alapító igazgató ugyanis kitalálta 1964-ben, hogy szociológusok és szociográfusok együtt menjenek le dolgozni. Együtt voltunk tehát Csurka Istvánnal, Csoóri Sándorral, Kunszabó Ferencsel, Tornai Józseffel, s az akkor csaknem frissen alapított Szociológiai Kutatócsoport tagjai közé tartozott Heller Ágnes, Szelényi Iván, Varga Károly, Varga Iván, Márkus Marisa, Sas Judit, és jómagam. Huszonkét témában dolgoztunk, kitűnő hangulatban folyt a kutatás, vitatkoztunk, beszélgettünk, kicseréltük tapasztalatainkat.

A kérdőívet komolyan vettük és komolyan vettük kézbe, hogy majd lehessen „kvantifikálni” is, számszerűen is összegezni a válaszokat. Igaz, már a kutatási folyamat során az volt az érzésem – ezt később többször is átéltem –, hogy a kérdőív önmagában nem elég. Legyen bármilyen jól megszerkesztve, nem tudok általa mélyebb magyarázatokhoz jutni, nem segít az érzékenyebb differenciáláshoz. Számos fontos szempont szükségképpen marad ki belőle, s ez annál is inkább zavart, mivel mi magunk kérdeztünk, s láttuk, hogy a kérdésekből mit fognak fel, hogy mit nem értenek meg abból, amit tudni szeretnénk. A kvantifikálható válaszok után új módszert kerestem, érzékenyebb eszközöket, amelyek segítenek a hézagok kitöltésében. Ez a „két lábon állás” – a kvantitatív és a kvalitatív szemlélet párhuzamossága – végigkísérte kutatói pályámat.

A zenei igényektől, a különféle zenék iránti vonzódás mögött meghúzódó okoktól az elemi kérdésekig jutottam el. Felmerült bennem, hogy vajon nem lehetne-e többet megérteni ember és zene kapcsolatáról, ha megvizsgáljuk, hogy miként reagálnak a mindennapi környezet hangzásaira, a köznapi hangzásviszonyokra? Az érdekelt, hogy mire figyelnek fel az emberek, mi ragadja meg őket, milyen hangzásokat tartanak taszítóknak, mit szeretnek, mit utálnak, mi nyugtatja meg őket. A korábban járatlan úton különleges dolgokat fedezhettem fel. Kiderült, hogy nem az „esztétikai minőség” dönti el, hogy egy hangzás valaki számára kedves vagy taszító, hanem hogy az milyen jelentést hordoz számára, milyen viszony fűzi hozzá. Milyen hangzásokat szeret hallani a legjobban? – kérdeztük, s a válasz így szólt: „A saját disznóm rőfögését az ólban”. Egy másik válaszadó pedig: „Nagyon szeretem a csendes esőt, mert akkor nő a vetés”. Pesten ugyanez másként jelentkezett: „Rettenetesen utálom az esőt, nem tudok kimenni a strandra, most is hogy zuhog!” Vagyis a környezet hangzásvilágához való emberi viszonyulások nagyon elemi, egyszerű magyarázatait gyűjtöttem össze.

A falvak mellett a budapesti MÁVAG-ba jártam ki terepre. Csoportos interjúkat szerveztek számomra a helyi „kultúrosok”, de előzőleg körbevezettek a gyáron, hogy megismerjem, mi és hogyan folyik ott. Bevittek egy nagy szerelőcsarnokba, beléptem, és rettenetes zaj fogadott, befogtam a fülem. „Hogy lehet ezt a borzasztó, értelmetlen zajt kibírni?” – kérdeztem, mire a kísérőm így válaszolt: „Ez nem értelmetlen zaj! Itt mindennek van értelme. Figyelje csak meg, most üt a nagykalapács. Ez a tu-tu-tu a szegecslő gép, a másik, ott ni, az illeszti össze az alkatrészeket. Mindegyiknek van értelme, funkciója és célja. Ez nem formátlan zaj!” Tanulságos volt, egy életre megjegyeztem. Később többször is felidéztem ezt a tapasztalatot, amikor a klasszikus zenéhez szokott koncertközönség „értelmetlen zajként” bélyegezte meg a modern zenét. A hangzásvilágról szóló fejezetet különösen méltányolta a Zeneakadémia tanári kara, akiknek előadtam, s emlegették azt a gondolatot, hogy a hangzásvilágnak két pólusa van, a csend és a zene. Nagyon örültem, amikor jóval később megismertem John Cage *Csend* című könyvét – amely először ekkoriban jelent meg angolul –, hiszen ő is ugyanerről a két pólusról beszél.

A másik intuitív ötlet, amelyből aztán „projektív tesztet” alakítottam, egy mese, ami egyszer kínomban jutott eszembe. Szerveztek nekem a MÁVAG-ban csoportos beszélgetéseket a munkásokkal: a zenéről beszélgettünk „csoportos interjú” formájában. Jöttek a drehusok, a kohászok és más munkacsoportok. Meglehetősen vékony leány illetve ifiasszony voltam, negyven kiló körül. Jöttek ezek a hatalmas emberek, egyenest a kohó mellől. Leültek az asztal köré és vártak. Én pedig mondtam, hogy most beszélgetni szeretnék velük a zenéről. El lehet képzelni ezt a jelenetet. Akkor nagy szorongásomban eszembe jutott egy nemrég látott árnyjátékfilm és elkezdtem mesélni róla. Arról szólt a mese, hogy volt egy gonosz varázsló egy falu mellett, aki nagyon megharagudott a város lakóira, mert nem adták neki oda azt a lányt, akit kért. Vidám falu volt, sokat zenéltek benne, hangszeresen játszottak, kórusaik voltak, sokat énekeltek. A varázsló elhatározta, hogy bosszút áll a falun, ellopja a hangszereket és ellopja a zenét. Ezt meséltem ott, a kohóból azon melegében érkező, hatalmas

embereknek. Azt kérdeztem tőlük, hogy mit gondolnak, büntetés volt ez vagy nem volt büntetés? Ők pedig elgondolkoztak. Annyira megindította őket a mese és a kérdés, hogy közel másfél órán keresztül mondták az élményeiket, véleményüket, hogy nekik miért fontos a zene és miért tartják büntetésnek, ha zenétlen lesz a világ. Volt olyan is, aki azt mondta, hogy nem, őneki nem kell a zene: „én elmegyek horgászni és inkább a halak beszédét hallgatom”.

Már saját zeneszociológiai tapasztalataimon rágódtam, amikor Magyarországra jött egy kiváló indiai közgazdász. Bráhmín volt, amely a legfelsőbb szellemi kaszt Indiában. Szellemi emberként le volt nyűgözve attól, hogy nálunk a szocializmusban milyen könnyen hozzáférhető a művészi zene és általában a magaskultúra. Csodálta, hogy nálunk annyiba kerül a koncertjegy, mint egy fél kiló kenyér, annyiba kerül egy lemez, mint egy fél liter bor. „Hiszen akkor mindenki el tud jutni koncertre – mondta –, és mindenki meg tudja venni a lemezeket!” Elmagyaráztam neki – szociológiai tapasztalataimra hivatkozva –, hogy a zene befogadása bizony nem ezen múlik. Hiszen nagyon sokféle zene van, nagyon sokféle funkcióban használják a zenét különböző kultúrájú, különböző társadalmi réteghez tartozó emberek, s az egyéni ízlésekről akkor még nem is szóltunk. A magas szellemi szférákban járó zene mellett ott van a zsigeri, érzéseket tombolásig feszítő zenék sokasága. A különböző felfogások, szokások, műfajok, megértési szintek között pedig nem mindig egyszerű az átjárás. A szépre való vágy persze mindenkiben él, még akkor is, ha a szép mindenkinek más és más. „Éhe kenyérnek, éhe a Szónak, / Éhe a Szépnek hajt titeket.” – írja Ady a *Csák Máté földjén* című versében, s érdemes megfigyelni a sorrendet. A szépség iránt éhszomj a megértés iránti vágy és az alapvető életfeltételek igénye után következik csak. A zenei megértés az életfeltételektől függ, a gyerekkori megalapozástól, a felnövekvés idejének tanulási szokásaitól, s attól is, hogy milyen zene, kihez, hogyan jut el.

Számomra evidencia, hogy a zene iránti igény csaknem mindenkiben benne van, csak más és más, amit ki-ki zenének tart és hallgatni akar. Mindenki a saját világát kifejező zenét szereti, az alapkérdés tehát az, hogy mi ez a saját világ? A különféle zenék iránti vonzalmakat ugyanis nem lehet önmagából a zenéből megérteni, csakis a mélyebb összefüggések ismerete tárhatja fel a valódi indokokat. A nyelvi eltérések, a felfogás és a megértés különbségei mögött életrendszerek felépítésének különbségei rejlenek, ezek pedig az alapvető életfeltételektől függenek. Az életmódtól tehát, amely összefoglaló címkéje lett következő kutatásaim sokrétű tárgyának. Az életmód azért is vált fontossá számomra, mert nem hittem az ismert tudománykritikai szövegben, miszerint „egyre többet tudunk egyre kevesebbről, végül mindent fogunk tudni a semmiről”. Miközben a tudományok a minél pontosabb megismerés érdekében apró szegmensekre tördelik szét az emberi életet, én abban bíztam, hogy az életmód szemléletében talán sikerül valamennyire a maga komplexitásában, egységben látnom azt.

Életmód-kutatás

Nemcsak a zenéhez fűződő viszonyt, hanem számos más kérdést is a mindennapi életvitel határoz meg, az életben maradásért nap mint nap folytatott küzdelem. Szerettem volna megérteni, hogy ki-ki hogyan részesül a társadalmi, anyagi és szellemi javakból, és mit kell tennie ezekért, hogy mit hoz a küzdelmek eredménye, hogy hol vannak és miben élik át a legnagyobb hiányokat. Kutatni kezdtem tehát a mindennapi cselekvések szerkezetét. Belső igény és külső felkérés csodálatos módon találkozott össze, amikor a Békés Megyei Tanács megkeresett, hogy végezzek a megyében kutatást, mert nem értik, miért üresek a lakossággal közösen épített kultúrházak. Hiába a szép és sokszínű épületek, a számos élmény, amelyet kínálnak, ott állnak felszerelve, bennük mozigép, könyvtár, színházterem, közösségi szobák, látogatók pedig sehol. Ugyanaz volt tehát probléma, amit a zeneszociológiai kutatásaimmal körüljártam: a népfelmentési szándék nem találkozott a nép akaratával.

Mindjárt a kutatás kezdetén látható volt, hogy a lakosság túlnyomó részének energiáit a mindennapi létért folytatott küzdelem köti le, s emiatt jószerivel még azon dolgok felett sincs rendelkezésük, amelyek a saját életüket illetik. Életük nem szólt másról, mint hogy fenntartsák életüket. Az életmódkutatás kulcsszava a küzdelem, a darwini „struggle for life” volt, és kutatásunk szerint – 1969-et írtunk – az elemi létfeltételek megteremtéséért folyó viaskodás a lakosság mintegy harmadát érintette. Empirikus kutatást folytattunk – települési lépcsők alapján dolgoztuk ki a felvételi mintákat –, s először az anyagi szükségletek szintjét vizsgáltuk: az étkezést, a lakást, a ruházkodást,

vagyis feldolgoztunk a mindennapi étkezési szokásokat, a lakásviszonyokat, a családi együttélés dinamikáját, az otthoni munkamegosztás működését, a települési összefüggéseket, a pénzkezelés módját, az anyagi létfeltételekhez fűződő viszonyokat.

Az empirikus kutatás valamennyi munkámnál alapvető szerepet játszott. Soha nem voltam „karosszék szociológus”. A kutatások előtt mindig összegyűjtöttük a helytörténeti tanulmányokat, a helyi gazdasági, társadalmi, statisztikai anyagokat, de ahhoz, hogy dolgozni kezdjek, szükségem volt rá, hogy „bejárjam a terepet”, hogy érzékeljem, hol is vagyok. Fontos volt látnom, hogy miként érintkeznek egymással az emberek, milyenek a házak, milyenek a boltok, hogyan jutnak el munkába, iskolába orvoshoz, miként beszélnek egymással, és így tovább. Tudom, ez inkább antropológiai vagy néprajzi módszer, de számomra nélkülözhetetlen volt a szociológiai munkához. Békés megyében, majd később Zalában is sokat segítettek a tanácsbeliek, hogy eljussunk oda, ahova szerettünk volna, még biciklit is adtak, ha valahová nem vitt el közjármű. Napjaink menő szociológusainak körében ez már nem annyira jellemző.

Egyszer egy kollegám Amerikából jött haza, azt mondja: „Tudod, Losonczy, hogy te mi vagy?” Kíváncsian vártam, gondoltam, végre megtudom. „Etnometodológus” – hangzott a szakmai identitásom meghatározása. Úgy éreztem magam, mint Jourdain úr – Molière úrhatnám polgára –, aki egész életében prózában beszélt és nem is tudott róla. Utánanéztem aztán, hogy mit is jelent az „etnometodológus”, és nem kell tiltakoznom ellene, mert valóban néprajzosokhoz vagy antropológusokhoz hasonló közelségébe mentem az emberekhez és dolgokhoz. Az volt az alapelvem, hogy a kutatásaimban ne kívülről, ne felülről, ne mások szemüvegén át, hanem a magam vagy a magunk eszközeivel belülről ismerjük meg azokat a gondokat, cselekvési módokat, amelyeket meg szeretnénk érteni. Ezt méltányolták a kollégák, és hetvenéves születésnapomra köszöntésül összeállítottak egy kötetet, amelynek ezt a címet adták: „Szociológia emberközelen”.

Az empirikus megközelítés tapasztalatom szerint nélkülözhetetlen, ez az a támaszték, amelyre minden kutatás felépülhet, olyan, mint az emberi test számára a csontrendszer. A szociológia esetében a gondolati építmény alapját adják a számokká fordított, bizonyító erejű tények, s csak ezután lehet továbbhaladni a mélyebbre irányuló kérdésekkel. Az empirikus kutatómunka ráadásul önmagában is szép, matematikai tisztaságú eredményeket hoz felszínre, a számokká formált tényanyag racionalizálja a gondolatokat, a táblák pedig kristálytiszta megmutatják az összefüggéseket. Az 1960-70-es években azért is volt különösen fontos az empirikus módszer, mert a szocializmus – részben gyökereire, a felvilágosodás racionalizmusára építve – előnyben részesítette a számokat, a megragadható, hűvös bizonyítékokat (a hiperracionalizmus ideológiaként, különösen ha korlátlan hatalmat kap és ellenőrizhetetlenné válik, könnyen átcsaphat persze hiper-irracionalizmusba). Ha egy szociológus „csak úgy elmondta” a gondolatait – bármily alaposak voltak is –, el lehetett utasítani, de ha számokkal voltak megtámogatva az érvei, jobb eséllyel pályázott arra, hogy elfogadják.

A társadalmi jelenségek kritikai „átvilágítása” ebben az időszakban egyet jelentett a rendszerré vált ideológia téveszméinek, a hivatalos hazugságok világának cáfolatával. A kizárólagos hatalom elfedte a valóságot, s bár mindenki észlelte, hogy a hivatalos propaganda és a valóság között mekkora a különbség, hogy az emberek másként élnek, mint ahogy azt láttatják velük, ezt nem lehetett kimondani. Az általános információhiányban különösen nagy szükség volt tényfeltáró munkákra, hiszen a központi politikai hatalom tartott kézben valamennyi hírforrást. A propagandával szemben a saját kutatásaink adataival érveltünk. Miközben a hivatalos álláspont szerint folyamatosan javultak a lakhatási körülmények, a szociológiai felvétel megmutatta, hogy a lakosság milyen aránya él egészségtelen, rossz, szűkös lakásokban, rettenetes életkörülmények között. A földes padlójú házak, betegítő kútvizek, szennyezett talaj tényei és arányai ellenőrizhetőek voltak, és meggyőzőbben beszéltek, mint a hitelt veszített szavak, a köznapi próza. „Villamosítva van az egész ország” – jelentette az állam diadalmasan, miközben mi azt találtuk, hogy a megyében a lakások tizenegy százalékában nem volt villany. „Új utak épültek” – hallottuk, Békés megyében azonban azt tapasztaltuk, hogy az aprófalvak és tanyák között olykor ősztől tavaszig alig lehetett közlekedni.

A rendszer hazugságai az életmód legalapvetőbb, zsigeri rétegeit sem hagyták érintetlenül. „Meggzúnt az éhezés az országban” – szölt a hivatalos álláspont, mi pedig tényekkel bizonyítottuk az ellenkezőjét: a kutatásba bekerült családok közel felének a táplálkozására mennyiségi vagy minőségi éhezés volt jellemző (előbbi esetben nincs elég enivaló, utóbbi esetben elégtelen a táplálkozás).

Ennek több oka is volt, a szűkös jövedelmi viszonyok mellett az ellátási hiányok: a bolthálózat gyengesége és a szocializmusra általában jellemző hiánygazdálkodás nehézségei. Tejhez nehezen lehetett hozzájutni, mert a téészesítés után a tehének nem maradtak a házaknál, és nem működött jól a tejellátás. A bolthálózat bizonyos területeket nem érintett, s ahol volt bolt, gyakran ott is ellátási zavarokkal küszködtek, olykor még a kenyér is hiánycikk volt (ez még a fővárosban is előfordult). Pedig hétköznapi szóhasználatunk is tanúsítja a kenyér fontosságát. A fohász a „mindennapi kenyérért” szól, a fizetés „kenyérkereset”, s nálunk otthon gyakran mondták: „Ha kenyér van, minden van.” Ami engem illeti, a mai napig képtelen vagyok kenyeret kidobni, erre vonatkozóan mély tilalom él bennem gyerekkorom óta.

Éles kanyart vett tehát a kutatói pályám, mindjárt az elején: a zenétől, a spirituális művészetek csúcspól meglepő fordulattal a legalapvetőbb testi szükségletek egyikéhez, a táplálkozás témájához vittek a kérdéseim. A táplálkozás nap mint nap szembesíti az embereket társadalmi helyzetükkel, érzékelhetik – mégpedig a gyomrukon keresztül – a közgazdasági, termelési és elosztási viszonyokat. Az anyagi létfeltételek között kiugró élességgel jelent meg az ennivaló primátusa és ezzel összefüggésben az éhezéstől való szinte atavisztikus félelem, amely történelmi folyamatossággal él az egymást követő, éhező generációkban a múlt zsigerekbe vésődött emlékezeteként. Ha csupán az akkori fiatal és középkorú emberekre gondolunk, sorolni is sok, hányszor kellett átélniük, hogy nincs mit enni: a két világháborúban, a gazdasági válság idején, fogságokban, deportálásban, a Gulágon az éhhalál és a halálig való éhezés megannyi fajtáját produkálta a 20. század. De a „békeidők” sem voltak könnyűek: a szűkölködés ideje, a közellátás zavarai, a háború pusztítása nyomán terméketlenné váló földek, és így tovább. A 2. világháború után megindult termelést megakasztotta a termelőszövetkezetek első megszervezése 1949-ben, a nehézségeket újragenerálta a második 1961-62-ben, s az újra és újra romló helyzet, a fel nem oldódott félelem még a kevésbé kritikus években is visszaidézte azt az időt, amikor nem volt mit, vagy nem lehetett eleget enni.

Az éhezés az emberi nem olyan megrázkódtató élménye, amelyen nehezen lehet túllépni. Gyakran becsmérő lenézéssel kezeljük azokat, akiknek „mindenük a hasuk” és legfőbb örömforsásuk a „zabálás”. Úgy vélem, a kollektív ős-nélkülözés élményéből is következik, hogy az étel, az evés jelentősége nem egyszerűen egy a mindennapos kielégítendő szükségletek között, hanem a legfontosabb. A mohóság is ebből válik érthetővé, gondoljunk Móricz *Egyszer jóllakni* című novellájára. Ha valaki kikerül a szegénységből és van módja enni, akkor a teli has biztonsága iránti kielégíthetetlen vágy mind több evésre, habzsolásra sarkallja. Kritizálhatjuk és korlátozhatjuk ezt az „életörömet”, de társadalmi, sőt történelmi gyökereiről, a generációk továbbélő hiányáról akkor is tudnunk kell. Az elhízás sem mindig a legmagasabb jólét jele. A fejlett világ anyagi biztonsága napjainkban éppen nem az elhízásról szól, hanem a karcsúság fetisizmusáról. Hetven éves születésnapomon Závada Pál mondta el ünnepi köszöntőjében, hogy egyetemista korában az életmódról szóló könyvem egyik legerősebb mondatát számára a következő jelentette: „lehet-e a karcsúság divatját dicsérni az indiai éhezők között?”

Nagyon gazdag anyag gyűlt össze könyvemhez – *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben* –, s ma olvasva, harmincöt évvel a megjelenése után is úgy látom, hogy fontos és érdekes eredményekhez jutottunk. A kutatás és az elemzés elvégzése után mégis hiányérzet és elégedetlenség fogott el. Megvoltak a számok, a tények, „quod erat demonstrandum”, de megvolt-e vajon a lényeg? Felmértük és leírtuk, hogy miként esznek, hogyan laknak és ruházkodnak, de ha visszagondoltam arra, hogy beszélgettem a különböző falvakban élő emberekkel, hogy beeláttam az életükbe, a családi viszonyaikba, úgy éreztem, hogy az elemzés eredményénél sokkal több rétege volt annak a világnak, amellyel találkoztunk. Kimaradtak azok a tények, amelyek mélyebb életviteli szokásokra, megmaradt tradíciókra, jellegzetes mentalitásokra utaltak. Azt láttam, hogy van, amit a számok felfednek, de van, amit elfednek, hogy számos társadalmi jelenség nem szorítható táblákba, nem fejezhető ki kemény adatokban. A mutatók mögött mintha eltűnt volna az élet eleven mozgása. Mintha síkban ábrázoltuk volna azt, ami lényegét tekintve csak három dimenzióban érthető.

Hogy mi hiányzott? A mentalitások mélyrétegekben rejlő kérdéseire nem kaptunk választ. Hadd említsek néhány példát. Megismertünk akkoriban egy magas beosztású vezetőt, aki büszke volt származására, cselédember volt, menhelyi gyerekként nevelőszülők fogadták örökbe. Mégis olyan dzsentriszokásokat vett fel a társadalmi kapcsolataiban, mintha a háború előtti megyeházán tanulta

volna az emberi viselkedésmódot. Pedig soha életében nem találkozott eleven dzsentrivel. Azt szerettem volna megérteni, hogy miként jelentkezhetett az efféle urizálás egy olyan embernél, aki tudatosan, sőt büszkén viselte származását. Egy másik, hasonló példa: a helyi parasztcsalád gyereke tanárnak készült, elment tanulni, majd visszajött a kisvárosba, ahonnan származott, és olyan a távolságot tartott a helyiektől, olyan modorban szólt a falusi emberekhez, mint egy hajdani szolgabíró. Többször találkoztunk olyan, a társadalom mélyrétegeiből felkerült emberekkel is, akik elfelejtették eredetüket, és bár a szavak szintjén büszkélkedtek vele, folyamatosan csicskáltatták az alattuk állókat. Hogyan kerültek át ezek a korábbi magatartásvonások egy teljesen más társadalmi szerkezet elemei közé? Vagy egy további példa: jártunk az egyik faluban, eső után nagy sár a házak előtt, egyszerre mintha selymen lépkednénk, gyönyörű beton járda vezet a házak előtt. Hirtelen megszűnik és ismét a sarat dagasztjuk. A betonjárda a tanácsházától a tanácselnök házáig vezetett. Efféle jelenségekről semmit nem árulnak el a táblázatok és a kódolt kérdőívek.

Az érdekelt, hogy miként lehetne megfogni ezeket a továbbélő mentalitásokat és szokásokat. Rájöttem, hogy a hagyományok jelenléte hiányzik a kutatásomból, hogy nem vettem figyelembe az idő folyamatosságának természetét. A felvételnél csak a jelen helyzet megértésére törekedtem, nem számoltam a múlt jelenlétével. A történetiség kérdésével szembesültem tehát, s az kezdett érdekelni, hogy kimutatható-e valamilyen társadalmi DNS, olyan átörökítő „génnek”, amelyek megmagyarázhatják, hogy mitől lesz például egy cselédemberből közösségétől elidegenedett urizáló vezető dzsentroid szokásokkal, miközben saját élettapasztalata egészen mást diktált volna.

Meg kellett ismernünk az előzményeket, amelyekből a jelen életformája kialakult, át kellett tekintenünk az életmódban továbbélő folyamatosságokat és töréseket. Ahogyan elkezdetek kinyílni a korábban csukott ajtók, kivilágosodott, hogy mi az, amit a jelen a múltból magában hord. Kezünkben volt a „most”: vagyis az adott. Csakhogy az adottban mindig benne van a hozott, azaz a múlt, és benne van az előrevetített, vagyis a mozgás a jövő felé. Csupán együtt, a valóságos időfolyamat dinamikájában válnak teljessé és érvényessé a jelen tényei és adatai. Az időfaktor bevonásától az eredmények egyszerre mélységet kaptak, a jelen tényei élni kezdtek, a távlatok érthetőbbé váltak. Az idő szerepének felismerése persze nem volt új felfedezés, mégis revelációként hatott, mert választ adott számos nyitott kérdésre. Az emlékezet persze változékony, ahogy a múlt értelmezése is, hogy mikor mi jön elő, hogy ki mit tart homályban. De a múlt elfedésének kísérlete is rengeteg tanulsággal szolgál a múltra és a jelenre vonatkozóan egyaránt, s teljesen mindegy, hogy egyetlen személy próbálja magánéletének valamely foltját „megszüntetni”, vagy a hatalom kívánja újraírni a történelmet. A békési kutatás befejezése után az idő és a múlt máig élő hatását vizsgáltam, majd feldolgoztam az értékek befolyásoló szerepét, így lett a háromszáz oldalas anyagból végül is hétszáz oldalas könyv. Azért is nőhetett ekkorára az eredeti szöveg, mert amikor beadtam 1973-ban a kéziratot a Gondolat kiadóhoz, négy éven keresztül járt lektortól-lektorig, cenzortól-cenzorig (a kilencvenes években két kedves lektorom kérte elnézésem korábbi véleményükért). „Aszalták” a kéziratot, ezt hívták elegánsan „érlelési folyamatnak”, az 1977-es megjelenésig azonban lehetőségem volt kiegészíteni a kötet az említett új részekkel.

Egészségszociológia

A békési kutatás során egyszer egy idős asszony behívott bennünket a házába: segítsünk neki, hisz városi tanáremlékek vagyunk. Az unokájáról volt szó. Aprócska házba léptünk be, az ágyban feküdt egy férfi, a lócán egy asszony, kiderült, hogy mindkettő tbc-s, egy sápadt, sovány gyerek téblábolt a szobában. Földes ház volt, nedves falakkal. Csak az idős nő volt talpon, s azt kérdezte tőlünk, hogy mi legyen a gyerekekkel? A rettenetes egészségügyi helyzeten túl testközelből tapasztalatuk a családon belüli erőszakot is, az alkoholisták magas arányát, a csökkent képességű betegek nagy számát, a különböző idegbetegségek elterjedtségét (közhiedelem, hogy „a szegények ezt nem engedhetik meg maguknak”, de úgy tűnt, hogy engedély nélkül is azok lettek). Ezek a tapasztalatok vezettek a következő nagy témámhoz, az egészség kérdéséhez.

Ahogy most végigtekintek szakmai történetemen, úgy tűnhet, mintha tervszerűen haladtam volna egyik kutatástól a másik felé, a zenétől az életmódon át az egészség ügyéig. Ez az út azonban korántsem volt ennyire egyszerű, s főként nem volt mentes a kanyaroktól. Az érdeklődésem vitt előre, az hajtott, amit egy nagyszerű embertől, egy Nobel-díjas amerikai közgazdász-matematikustól, Tjalling

Koopmanstól tanultam. Amerikában találkoztunk, ismerte a magyar kultúrát: szerette Bartók zenéjét, Jancsó Miklós filmjeit. Olyan figyelemmel fordult felém, amikor zeneszociológiai tapasztalataimról, meg az életmód-kutatásomról beszéltem, hogy azt éreztem, ilyen szellemi vezetőre volna szükségem. Irigykedve mondtam a munkatársainak, hogy milyen jó dolguk van: egy ilyen nagyszerű ember irányításával dolgoznak. „Valóban csodálatos ember – mondták –, de nagyon nehéz vele együtt dolgozni. Hónapokon keresztül dolgozunk valamin, befejezzük, odavisszük neki, megnézi, elgondolkozik, végül azt mondja, jó-jó, de valami hiányzik. »Go behind!« Menj mögé! Tovább dolgozunk hetekig, hónapokig, megint odavisszük. S ugyanazt mondja, mint korábban: »Igen-igen, jó-jó... de nem az igazi. Go behind! Menj mögé!«”

Ez a „menj mögé” nagyon megfogott. Hogy nem lehet megelégedni azzal, amihez jutottunk, hogy minden válasz újabb kapu egy következő kérdés felé. Így léptem tovább egyik témámról a másikra, s ahogy minden könyvnek megvan a maga története – *habent sua fata libelli* –, úgy kutatásaim szervezésének és alakulásának is novellákba illő, olykor groteszkbe hajló epizódjai voltak. Számos akadályt kellett leküzdeni, előfordult, hogy nemcsak a témán kellett változtatni, de a kutatás helyszínén is. Az egészségügyi kutatásom sem úgy alakult, ahogy elterveztem.

Amikor világhosszra vált számomra, hogy a társadalmi problémák közül a legjelentősebbek egyike a népegészségügyi állapot, utána akartam nézni, hogy mit tár fel ebből a statisztika. Az adatokhoz azonban nem tudtam hozzájutni. Hogy komoly bajok vannak az emberek egészségi állapotában és az egészségügyi ellátásban, az nyilvánvaló volt, tények és adatok híján azonban nem lehetett elindítani semmiféle kutatást. Az Egészségügyi Minisztériumtól reménytelen volt megszerezni a szükséges mutatókat, a Központi Statisztikai Hivatalban azonban találtam egy nagyszerű, orvos képzetségű, demográfiában tudós osztályvezetőt, Józán Pétert, s ő segített. Az egészségügyi ellátás a szocializmus büszkesége és szent tehene volt. A „megoldottuk” jellegű dicsekvések sorában mindig ez volt az első. A „kapitalista országokkal” összevetve valóban pozitív színben tűnt fel, hogy „ingyenesnek és általános”, a szándékotól és eszméktől azonban a valóság erőteljesen eltért. De az 1970-es évek végén illúzióknak számított, hogy az ember kemény adatokat kapjon a hivatalos ideológiát cáfoló valóságról.

Eredeti elképzelésem szerint közösen készítettünk volna kutatást a KSH-val és az Egészségügyi Minisztériummal. A KSH a makro-társadalomban végzett volna felmérést, az Egészségügyi Minisztérium szervezte volna meg az orvosokat a lakosság egészségvizsgálatára – természetesen kiválasztott mintán –, és így létrehozhattunk volna egy olyan alapot, amelynek dinamikáját figyelve követéses vizsgálatokat végezhattunk volna, a fentiek bázisán pedig – kisebb mintán – szociológiai módszerekkel hatolhattunk volna mélyebbre az egészségi állapotok társadalmi összefüggéseinek feltárásában.

A KSH megyei egészségügyi statisztikáinak bizonyos adatai álltak rendelkezésünkre, ezek alapján készítettünk egy országos klaszterelemzést a bejelentett betegségek, ellátási adatok, halálozás mutatóiból. A megyék összehasonlításából egyértelműen kirajzolódtak a különbségek, a Szabolcs, Nógrád és Vas megye vonalában húzódó tengely. Azt javasoltuk, hogy ebben a három megyében csináljunk kutatásokat a fenti nagy intézményekkel karöltve, hiszen a három megye jól jellemezte az egész országot. Elmentünk előkészíteni a terepet Szabolcsba, Nógrádba, Vasba, de a legváltozatosabb módokon mutattak nekünk ajtót (volt, ahol ki se nyitották – bár hozzá kell tennem, hogy Nógrádban fogadtak bennünket a legpozitívabban). A megyei orvosok örültek volna a kutatásnak, segítséget reméltek tőle, de a helyi és a központi hatalom másképp értékelte a szociológusok bejövételét. Végül a két nagy intézmény, az Egészségügyi Minisztérium és a KSH is kiszállt az együttműködésből.

Ilyen volumenű kutatást nem tudtunk volna önerőből megoldani, se pénzünk, se energiánk nem volt hozzá. De ha valami tényleg fontos, az élet segít megoldani és kifog a hivatalokon. Bizakodásra adhat okot, hogy még az egy ütemre diktált rendszereken belül is vannak eltérések, mindig lesznek olyan emberek, akik nyitottak a nem előírt tettekre és szeretnének valamit másképp csinálni, változtatni azon, ami van. Egyszer csak jelentkeztek Zala megyéből: megtudták, hogy miben fáradozunk, s jelezték, hogy számukra fontos volna a kutatásunk, mert szeretnék valóban megismerni a megye népegészségügyi állapotát. Kitűnő megyei tanácselnökkel hozott össze bennünket a sors, egy relatíve nyitott megyei párttitkárral, és egy nagyszerű orvos csoporttal.

Húsz évig foglalkoztam egészségszociológiával, de a témában végzett első kutatásom, az 1978-80-as Zala megyei felmérés volt talán a legjobban sikerült. Szalai Júliával és Makara Péterrel együtt

kezdünk hozzá, remek kérdező csapattal utaztunk le, és kitűnő, lelkes orvosok segítettek bennünket, akik a szociológiai kérdőívekben megkérdezett emberekről alapos anamnézist vettek fel, és körzeti orvosként az előzményeket is belefoglalták a vizsgálatba (a megkérdezettek nyolcvanhét százaléka jött el az orvosi vizsgálatra, ami egészen kivételes arányt jelent). Sikerült alaposan előkészíteni mindent, így ez volt az első olyan kutatás Magyarországon, amelyben a társadalmi helyzetet, élettörténetet, betegségstörténetet az orvosi vizsgálattal és az egészségügyi ellátásra vonatkozó kérdésekkel összekapcsoltunk. A kutatásnak három szintje volt: egy kemény statisztikai alapú felvétel, egy mélyebbre ásó szociológiai kérdéssor, valamint az egyénre szóló interjúk. Megvizsgáltuk az intézmények működését is, az egészségügyi ellátás hálózatát, az orvosi vizsgálattal szembesíthettük a személyes közérzetet, megtudtuk, ki miben érzi magát betegnek, mikor fordul orvoshoz, hogyan alakul az egészsége. A nemzetközi irodalomból is csak kevés példát ismerek ennyire sokoldalú felvételre: valódi büszkeséggel tölt el, ha visszagondolok rá.

Hogy a biológiai állapotot befolyásolja a társadalmi helyzet, hogy a társadalmi adottságok biológiaiá vá „szervülhetnek”, ez kitűnt már az életmódkutatásból is. Az ember egyszerre társadalmi és biológiai lény, társadalmi és biológiai létezése kettős függésben, egyazon életben egyesül. Ezt a társadalom kutatói éppúgy hajlamosak elfelejteni, mint a természettudományok művelői. Az egészség tömeges romlását egyebek mellett a korai halálozás adatai bizonyították, a hivatalos értelmezés azonban nem a társadalom diszfunkcióinak, nem a nehéz életfeltételeknek tulajdonította a romló mutatókat, hanem az „önpusztító életmódnak”: az egészségtelen táplálkozásnak, az alkoholfogyasztásnak, a dohányzásnak, ezek pedig a hatalom szemében a magánéleti felelősség körébe tartoztak, emberi hibák voltak. A társadalmi berendezkedés ártatlannak minősülhetett tehát, felmentést kapott az egészségügyi intézményrendszer, amely „mindent megtesz az emberekért”. Vitattam ezt a szemléletet, különösen pedig a „büntetni az áldozatot” álláspontot, az is felmerült ugyanis javaslatként, hogy aki önpusztító életet él, azt ne azonos módon kezeljék, mint azokat, akik „nem hibásak”. Az én kérdésem arra irányult, hogy miért pusztítják magukat az emberek? Mit kompenzálnak ilyen módon? Kiknél és miért annyival rövidebb az életkilátás esélye?

Egyértelművé vált, hogy valami felborult. Hogy a társadalmi változások átlépték az emberi terhelhetőség határait. Az adatokat elemezve azt láttuk, hogy a társadalmi nyomások és elnyomások megterhelő faktoraival szemben nem működnek kielégítő szinteken az emberi kis és nagyközösségek védelmi rendszerei. Az egyensúly felborulásának kockázatát a természettudományokból és a gyógyító tudományokból tanultam: az élő szervezetek belső biológiai egyensúlyára vonatkozó homeosztázis fogalmát alkalmaztam a társadalomra. Úgy láttam – és látom máig –, hogy az ártalomnak és a védettségnek az egyensúlyhiánya borítja fel társadalmi méretekben az emberi egészség homeosztázisát. A társadalom „immunrendszerének” sérülései és sérülékenysége vált nyilvánvalóvá. Az embert számos dolog terhelheti, a történelmi hányattatások, a társadalmi elnyomás változó rendszerei, a fölénk magasodó erők, a tehetetlenség, a gyorsan bekövetkező változások, amelyekhez nem tudnak alkalmazkodni, vagy amelyhez rosszul alkalmazkodnak, és így tovább.

A biológiai és a társadalmi összefüggések sokkal meghatározóbbnak bizonyultak, mint ahogy gondoltuk, vagy ahogy köztudott volt. „A szegénység árt az egészségnek!” – írtam, és ezt adatokkal bizonyítottuk: a szegénység nemcsak rosszabb életet, de rövidebb élettartamot is hoz magával. Különösen megrázó volt látni a rossz életkörülmények között felnövő gyerekek bekövetkezett jövőjét, hogy gyerekkori helyzetük, állapotuk, családon belüli viszonyrendszerük milyen mértékben határozza meg felnőttességük egész idejét, betegességeiket, rossz ellenálló képességüket és rövidebb életüket. A terhelések között a szegénység mellett a radikális történelmi-társadalmi változások hatása tűnt még igazán jelentősnek, s a 20. században különösen súlyos megpróbáltatásokban volt része az európai, különösen a kelet-európai társadalmaknak. Természetesen hiba lenne a betegségek eredetét kizárólag társadalmi faktorokra visszavezetni, hiszen a megbetegedést számos tényező magyarázhatja. A diagnózis felállításában és a kezelésben azonban szerepet kell játszania a társadalmi tényezők figyelembevételének is.

Az egészségi állapot vizsgálata után figyelmem az egészségügyi rendszer intézményei felé fordult. Kutatásom kulcsszava a „kiszolgáltatottság” lett, egyik könyvemben ennek „anatómiáját” kívántam feltárni (*A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*). Azt tapasztaltam, hogy az egészségügyi rendszer felépítését kiszolgáltatottságok láncolata jellemzi. A legkiszolgáltatottabb maga

a beteg, aki ki van szolgáltatva saját testének, amelynek működését sem ismeri, s amely függetlenedik akarától. Kiszolgáltatott továbbá a társadalmi és területi helyzetétől: ettől függ, hogy milyen ellátást kap, s hogy egyáltalán eljut-e időben az orvoshoz. A rendszerbe belépve az orvos rendelkezik felette, a beteg ki van szolgáltatva az orvos tudásának és hatalmának. Csakhogy az orvos maga is kiszolgáltatott helyzetben van, mégpedig több szinten is. Függ az egészségügyi rendszerben elfoglalt helyétől, az ellátás színvonalától, az orvosi hierarchiában elfoglalt helyétől. És bár a rendszerben egyértelműen az orvos áll a beteg „fölött”, a magyarországi félpiacon viszonyok miatt a paraszolvenciától való kétes függése révén a betegeknek is kiszolgáltatott valamennyire. A kiszolgáltatottsági lánc nem ér itt véget, hanem tovább vezethető felfelé, mivel szocialista függési rendszerekben az orvos és az egészségügyi rendszer egésze is kiszolgáltatott volt a hatalmi és elosztási viszonyoknak: a költségvetésből a maradék alapján részesedett, és a működés valamennyi szegmensében – az elosztási gyakorlattól a személyi politikáig – az egypárti hatalom tartotta kezében a döntéseket.

Kiszolgáltatottság ott jön létre, ahol az emberek nem tudják képviselni a saját érdekeiket, más rendelkezik velük, nincs beleszólásuk életük legfontosabb döntéseibe. A kiszolgáltatottságok hierarchiáját pedig a tudatlanság, az információk és cselekvési lehetőségek hiánya hozza létre. A kiszolgáltatottságról szóló könyvem ugyan az egészségügyet világította át, de a teljes szocialista rendszerre vonatkozott, hiszen nemcsak az orvosi szakmákban volt jellemző, hogy a „fensőbbség” belátásától és kegyétől függött egy adott szakma vagy ágazat helyzete, s hogy a döntésbe maguknak az érintetteknek semmiféle beleszólásuk, sőt, azzal kapcsolatban még utólagos kontrolljuk nincs.

A társadalom egészségi állapotától az egészségügyi rendszer vizsgálatához jutottam, s hogy innen a szülés-születés témája felé vezetett tovább az utam, az a korábban említett intuíciónak köszönhető. A száraz szociológiai módszerek, a jól kvantifikálható metódusok használata mellett ugyanis számomra mindig fontos volt, hogy megőrizsem kíváncsiságomat az emberek iránt. Hogy a kérdező és a kérdés ne fojtja el a válaszadók mondandóját, hogy ne előre gyártott válaszokat szedjek ki belőlük, hanem a saját szavaikkal mondassák el gondolataikat, érzéseiket. Ez természetesen nem volt praktikus megközelítés, és nagyobb munkával járt, mint a matematikailag is modellezhető kvantitatív módszerek. Csakhogy rengeteget nyertem vele, s úgy érzem, közelebb jutottam a valós problémák megértéséhez.

Szerettem az olyan egyszerű kérdéseket, mint a „Hogy érzi magát?” Emlékszem egy idős parasztemberre, hetvennyolc éves volt, béna, szegény, rossz körülmények között élt. Amikor megkérdeztük, hogy „hogyan tetszik lenni?”, így válaszolt: „Ó! Hát én nagyon jól vagyok, köszönöm szépen. Itt vagyok, kint a levegőn, van étvágyam, tudok még enni, és úgy tudok örülni a jó kis napsütésnek is.” Amikor ugyanezt a kérdést feltettük egy fiatal, helyes, csinos tanítónőnek, ő így felelt: „Hogy is érezheti magát az ember a mai világban? Hát rémesen. Annyi baj fenyeget, annyi minden rossz történhet; nem tudom, mikor jön valami betegség, ami ledönt a lábamról.” Megdöbbenő volt a huszonhat éves, teljesen egészséges tanítónő, és az idős, beteg parasztember világlátásának különbsége. Az élethez és az egészséghez való viszony ilyen egyszerű kérdésekből is kihámozható. A világhoz fűződő viszony pedig gyakran képes áttörni a társadalmi helyzet és a történelmi múlt által húzott falakat. Több esetben is azt tapasztaltuk, hogy azonos társadalmi közegben, hasonló történelmi tragédiákat túlélő emberek között túróképességben, állóképességben, boldogságképességben, következképpen egészségi állapotban is nagy különbségek voltak.

Összefoglalóan „énerőnek” neveztem el azokat a belső, ellenálló erőket, azokat az épséget megőrző tulajdonságokat, amelyek a külső terhekkel és megpróbáltatásokkal szemben megóvják az embert a testi-lelki felborulástól. Elkezdett foglalkoztatni az „énerő” jelenléte és hiánya. Kíváncsi voltam a gyökereire, hogy honnan eredhet, mi alapozza meg. A legegyszerűbb úton indultam el: azt gondoltam, hogy menjünk az élet kezdetéig, sőt még az elé. Talán ott indul minden, ami fontos, hogy születése előtt miként várják, majd hogyan fogadják a gyermeket, hogy akarták-e hogy életre keljen vagy nem akarták, örömmel várják, kétségbeeséssel vagy szorongással. Az intrauterin állapotot kutató pszichológusok nyomába lépve a gyerekvárás módját és a gyerekek születésének körülményeit kezdtem kutatni. A pesti agglomeráció szegényebb településein folyt a kutatás. Felkeresték kérdezőink a védőnők segítségével azokat az asszonyokat, akik a harmadik trimeszterben voltak, megkérdeztük a férjüket is, és ott voltunk a szülés után. Interjúkat csináltunk a gyerekvárásról, a szülés eseményéről és utána elmentünk még egyszer, amikor már nagyobbak lettek a gyerekek. Ez volt a legszebb kutatásaim

egyike, még akkor is, ha helyenként súlyos bajokról szereztünk tudomást. A szülés-születés kutatását angol mintára – ahol 1935 óta végeznek ilyen felméréseket – egy nagyobb ívű, longitudinális folyamat kezdetének gondoltam el. Szerettük volna nemcsak a várandósság és szülés körülményeit vizsgálni, hanem a megszületett gyerekek további sorsát is. A terv szerint öt évenként tértünk volna vissza, hogy kövessük a gyerekek felnövekedését, de pénz és energia híján erre nem volt lehetőség. Az eredeti kutatási terv is szerencsés véletleneknek köszönhetően jött létre, se az OTKA, se az Akadémia nem támogatott bennünket, viszont a Pest Megyei Tanács Egészségügyi Osztályának vezetője – aki mellett ott dolgozott Herzog Mária – látott benne fantáziát. A kutatásban lelkesen vettek részt a védőnők és a szülészorvosok, és igen sajnálatos, hogy a folytatásra nem nyílt mód, hiszen ritka alapismeretekhez juthattunk volna, ha olyan életeket követhetünk nyomon, akiknek ismertük várandóssági idejét, a születését övező társadalmi körülményeit, s azt is, hogy megszületésük előtt miként várták őket (várták-e egyáltalán).

1988-89-ben folyt a kutatás, vagyis ma 22-23 évesek azok a gyerekek, akiknek a szüleit akkor felkerestük. Ifjú munkatársaim évek óta próbálkoznak, hogy folytassák ezt a ritka érdekes kutatást. Dávid Bea és Albert Fruzsina nyolcvanadik születésnapomra újra feldolgozták az anyagot, előkészítették az újbóli felvételt, és nagy örömmre sikerült pénzt is szerezniük hozzá az OTKA-n keresztül, vagyis folytatódhat, amit egykor elkezdettünk. Ennél szebb ajándékot kevés ember kaphat.

Sors és idő

Utolsó kutatásomhoz az egészségi állapot vizsgálata nyújtotta a gondolati forrást. Láttuk – és nemzetközi szakirodalom is alátámasztotta –, hogy a történelmi változások erős nyomot hagynak az egészségi állapoton. A rendszerváltást követően az volt a kérdés, hogy a szocializmus összeomlásával milyen lehetőségek nyíltak meg és melyek tűntek el, az emberek hogyan voltak képesek alkalmazkodni ehhez a radikális társadalmi és gazdasági fordulathoz. Különösen érdekessé vált a családi tapasztalat továbbélése, vagyis azoknak az „életstratégiáknak” a rejtett működése, amelyeknek köszönhetően a szülők és nagyszülők a 20. század korábbi radikális változásait túléltek. Az érdekelt, hogy van-e valami folyamatosság vagy ismétlődés a különféle megszakítottságokra adott viselkedési válaszokban.

Eredeti tervem szerint visszatértem volna korábbi kutatásaim ismert, felmért és feldolgozott terepére (Heves, Békés, Zala), ahol lett volna bázis, hogy a korábbi kutatások alapján megfigyeljük a bekövetkezett változásokat. Pénzünk azonban csak annyi volt, hogy egy budapesti negyedben indítsunk kisebb volumenű, de intenzív kutatást: szociológiai mintaválasztás módszerével száz vállalkozói és száz családi mélyinterjút készítettünk.

Ezúttal is győzött az élet valósága a tudományos koncepció fölött. Az átélt traumák ereje, az elbeszélte életutak elevevége alakított a kutatási témán, s még a címet is megváltoztatta. A kutatás eredetileg a „Polgárosodás nyertesei és vesztesei” címet viselte, s ez is jelezte, hogy a rendszerváltás radikális változására koncentráltunk volna eredetileg, elsősorban arra, hogy a piacgazdaság eljövetele milyen előnyöket hozott, vagy éppen miként szűkítette be a meglévő lehetőségeket. Mivel szükségem volt az előzmények ismeretére, hogy megtudjam, a 20. század jelentős társadalmi, történelmi, politikai változásai miként éltek tovább három generáción keresztül, a szülők és a nagyszülők életútjáról is érdeklődtünk. A családi életutak elbeszéléséből megdöbbentő történelmi korrajzot kaptunk a teljes századról. A hetven értékelhető családirajzából az derült ki, hogy mindössze négy család maradt változatlanul az eredeti társadalmi „helyén”, és a csaknem mindenkit érintő súlyos nehézségeken túl – háború, ostrom, megszállások – csak őket nem érte személyes meghurcoltatás. A maradék hatvannégy család esetében vagy a szülőknél, vagy a nagyszülőknél, vagy magánál a kérdezettnél tört meg a társadalmi folyamatosság a történelem forgandósága miatt. A hangsúlyok eltolódásával menet közben megváltozott a kutatás címe, mert a kérdés immár a történelem és az egyén viszonyára vonatkozott, hogy miként lehetett „Átélni, túlélni, megélni – élni”?

Az empirikus adatokkal megalapozott kutatásban az interjúk eredetileg csak magyarázó, értelmező, „illusztratív” szerepet kaptak volna. A munka során azonban az interjúk önálló életre keltek. Ezekben a huszadik századi családtörténetekben rengeteg fájdalom, titok, kimondatlan szenvedés, szegény és trauma gyűlt össze, néha olvasni is fájdalmas volt. Engedtem erejüknek, mert – ahogy a könyvben fogalmaztam – „nem akartam kódvagdalttá változtatni az érzékeny, átélt szövegeket”. Kutatói pályámon először kizárólag interjúkkal dolgoztam tehát. Talán ezért sem mertem két évig

kiengedni a kezemből a könyvet, mert úgy éreztem, ha „csak” szubjektív interjúkkal dokumentálom, nincs eléggé megtámasztva, amit állítok. A könyv végül a *Sorsba fordult történelem* címet kapta, s ha egyetlen szóban kellene megfogalmaznom, hogy miről szól, akkor az a traumatizáció volna. Közvetlen hatását tekintve valamennyi munkám közül talán ez ért el a legszélesebb körben sikert. Sokan forgatták, sokfelé hívtak előadni, különféle intézményekbe, egyetemekre, iskolákba. A legkülönbélebb helyeken vitatták meg, s a kutatásunk példáját követve családtörténeti kutatások indultak. Több beszélgetésem volt tévében, rádiókban, szép visszhangja volt az újságokban is. A megmerevedő politikai állóháborúban több oldalról is kerestek, hívtak beszélgetni, sok mindenkinek vált fontossá, amit a kutatás felszínre hozott.

Ha nem hagyom, hogy az anyag vezesse a kezemet, ha mindenáron ragaszkodom az eredeti kutatói elképzeléshez, soha nem jutok a 20. századi magyar történelem olyan mélységeihez, mint így. Emlékeszem, egyszer találkoztam a szociológia módszertanának egyik nagyságával, Paul Lazarsfelddel, és elmondtam neki a tapasztalatomat, hogy a kutatásaim során nem mindig jöttek be a hipotéziseim, olykor máshová jutottam, mint ahová indultam. „Gratulálok – mondta erre –, ez azt jelenti, hogy nem akarta mindenáron a saját előzetes feltételezéseit és elképzeléseit ráerőltetni a valóságra”. Ebben a pesti kutatásban a folyamatosságot kerestem és megtörettetést találtam. A jelent akartam megérteni, de a jelenvaló múlttal szembesültem. Az egyéni sorsok révén arra derült fény, hogy a társadalmi különbségek szociológiai mélységeinél olykor mélyebb hasadást okozott a történelem, a külső-belső hatalmi erők önkénye szerint bekövetkezett változások sora. Hogy mikor, ki volt rab és ki rabtartó, hogyan cseréltek helyet az áldozat és az üldöző, hogyan emelt fel és süllyesztett le az önkények változása egyéneket és csoportokat, osztályokat és rendeket, magasból a mélybe, mélyből a magasba, súlyos és tartós sérüléseket okozva oly sok embernek az egész társadalom kárára.

A felmérés idején – az 1990-es évek elején – valóságos múltrobbanásként törtek a felszínre a különféle traumák. Egyszerre váltak láthatóvá a legkülönbélebb módokon elszenvedett, soha be nem gyógyuló sebek. A sérelmek felidézése gyakran fordította egymással szembe az együtt élőket, hiszen a traumákat nemcsak kimondani volt nehéz, hanem a meghallgatni is. És fájdalmas tapasztalat volt a sokféle szenvedés feldolgozása. Ez volt az utolsó, eleven társadalomkutatásom.

Hetvenéves koromban beadott – szerintem igen szép – pályázatom visszautasítása után eldöntöttem, abbahagyom: kutattam már eleget, kutassanak mások, elsősorban a fiatalok. Adósságaim is voltak. Könyveim recenziói közül többen is felvetették, hogy miért nem foglalom össze, mit gondolok a kutatásaimban és munkáimban oly fontos szerepet játszó idő fogalmáról. Rászántam magam. Nem kellett kivonulni külső terepre, könyvespolcommal körülölelt íróasztalomnál kellett a belső terep sűrűjébe hatolnom. Az idő mindig is jelen volt kutatásai témáimban: a zenében, amely az időbeliség művészete; az életmódban, amely nem érthető meg az idő dimenziója nélkül; az egészségi állapotban, amely a biológiai és társadalmi idő terhét és lehetőségeit hordozza; legutolsó kutatásomban pedig a múlt jelene és a jelen jövőjének kérdéseivel szembesültem. Ezeket a témákat néztem át újra *Az ember ideje* című könyvemben, amelyben egyetlen valódi interjú sem található, jóllehet számos beszélgetést folytattam a munka két éve során. Thomas Mann, Szent Ágoston, Borges, Heidegger, Eliade, hely se, idő sincs felsorolni, hogy kikkel folytattam dialógust, ki mindenkinek a könyve vett körül. Sok fontosat árultak el, és magam is eljutottam néhány érdekes gondolathoz. Mi az idő? Merről merre folyik? Körkörösén halad, vagy érinthetetlen folyamként árad előre? Miért és miként küzdünk vele? Fölébe kerekedhetünk, vagy mindig legyőz bennünket? Ezeket a kérdéseket próbáltam a magam módján körüljárni. Öreg színésznék szokták eljátszani utoljára kedves szerepüket; az én jutalomjátékom ennek a könyvnek a megírása volt, nyolcvanadik évemre. Nagy élményt jelentett a megírása, hogy kinek mit jelentett az olvasása, az nemcsak a könyvtől függ.

Aligha lehet elmondani másfél órában közel ötven év munkáját, feltárni az évtizedek alatt használt különféle módszerek mechanizmusait, de remélem, valamit sikerült átadnom. Nagyon örülök, hogy ifjú szociológusokkal találkozhattam, kívánom maguknak, hogy a szakmában találják meg a tartalmat, a célt, az értelmet, legyenek sikeresek, és sikerüljön az, amit elterveznek. Itt az idő, int, hogy menjünk tovább. Ki erre, ki arra. Egy búcsúintéssel kívánok mindenkinek minden jót. Figyelmüket köszönöm.